

विषय: – फलितज्योतिषम्

पाठ्यांशनाम – ससामुद्रिकं प्रश्नशास्त्रम्
स्तरः – शास्त्री
खण्डः – द्वितीयः
पत्रम् – तृतीयम्

पाठ्यांशसङ्केतः ४०१
पूर्णाङ्काः १००
वार्षिकः पाठ्यभारः १६० घण्टाः
साप्ताहिकः पाठ्यभारः ६

१. पाठ्यांशपरिचयः

शास्त्रद्वितीये वर्षे फलितज्योतिषविषयस्याध्यापनार्थं पाठ्यक्रमोऽयं निर्धारितोऽस्ति । तृतीयपत्रस्य कृते निर्धारितोऽयं पाठ्यांशः पञ्चसु प्रकरणेषु विभक्तोऽस्ति । पत्रेऽस्मिन् ससामुद्रिकं प्रश्नशास्त्रं पाठ्यविषयत्वेन निर्धारितमस्ति ।

फलितज्योतिषस्य होरातन्त्रमहार्णवप्रतरणे ससामुद्रिकं प्रश्नशास्त्रसमीक्षणे च समुत्सुकानां छात्राणां कृते निर्धारितग्रन्था उपयुक्ता भवन्तीति प्रश्नशास्त्रेण सामुद्रिकशास्त्रेण च समलङ्कृत एष पाठ्यांशः ।

अस्य पाठ्यांशस्याध्ययनेनच्छात्रा अधोनिर्दिष्टविषयेषु समर्था भविष्यन्ति -

- क- पृथुयशोमतेन नानाविधप्रश्नोत्तरविधिपरिज्ञाने ।
- ख- केरलमतेन विधिप्रश्नानामभ्यासे समाधाने च ।
- ग - ताजिकोक्तप्रश्नफलादेशे ।
- घ- जातकस्य शरीराङ्गलक्षणाधारे शुभाशुभफलविवेचने ।
- ङ- जातकस्य हस्तपादाङ्कितरेखाचिह्नाधारे शुभाशुभफलकथने ।

२. पाठ्यांशस्य सामान्योद्देश्यानि

- (क) पृथुयशोमतेन विविधप्रश्नोत्तरे ।
- (ख) केरलमतेन नानाविधप्रश्नोत्तरणे ।
- (ग) ताजिकमतेन नानाविधप्रश्नोत्तरणे ।
- (घ) सामुद्रिकशास्त्रसम्बद्धविषयाणां परिज्ञाने ।
- (ङ) जातकस्य शरीराङ्गाधारे शुभाशुभफलकथने ।
- (च) जातकस्य शीर्षहस्तपादादिस्थानस्थितविविधचिह्नपरिज्ञाने तेषां फलवर्णने च छात्राः सामर्थ्यमधिगच्छन्ति ।

३. पाठ्यांशस्य विशिष्टोद्देश्यानि पाठ्यविषयाश्च

प्रकरणानि	प्रकरणगतविशिष्टोद्देश्यानि	पाठ्यविषयाः	अङ्काः	पाठघण्टाः
क	पृथुयशोमतेन विविधप्रश्नोत्तरणविधिपरिज्ञानम् ।	केन्द्राद् विचारणीया विषयादारभ्य तस्करस्य वयोरुपज्ञानपर्यन्तं निर्धारिता विषयाः ।	२०	३२
ख	केरलमतेन नानाविधप्रश्नोत्तरणपरिज्ञानम् ।	प्रश्नलग्न- प्रश्नाक्षराङ्गानामाधारे नानाविधफलवर्णनम् ।	२०	३२
ग	ताजिकमतेन नानाविधप्रश्नोत्तरणम् ।	प्रश्नतन्त्रसम्बद्धांशः	२०	३२

घ	सामुद्रिकशास्त्रोक्तस्य जातकस्य शरीराङ्गलक्षणाधारे शुभाशुभफलविवेचनम् ।	सामुद्रिकशास्त्रस्यादितः शरीराधिकारान्तो भागः	२०	३२
ङ	जातकस्य हस्तपादाङ्कितानां विविधानां चिह्नानामाधारे शुभाशुभफलकथनम् ।	सामुद्रिकशास्त्रस्य आवर्ताधिकारादवशिष्टो भागः	२०	३२

४. पाठ्यवस्तुविवरणम्

क)

प्रकरणे – प्रश्नशास्त्रविमर्शः

षट्पञ्चाशिकोक्तमङ्गलाचरणवर्णनम्, प्रश्नशास्त्रप्रयोजनञ्च, प्रश्नलग्नात् केन्द्रवशेन विचारणीयविषयाः, तन्वादिद्वादशभावानां शुभाशुभत्वज्ञानोपायः, प्रश्नलग्नाधारे कार्यस्य सिद्धयसिद्धिज्ञानम्, नष्टस्य वस्तुनो लाभज्ञानोपायवर्णनम्, अपहृतस्य वस्तुनो धातुमूलजीवज्ञानोपायः, प्रश्नलग्नाद् गमागमजीवितमरणरोगशान्तिपराभिभवपरिज्ञानम्, शत्रोर्मार्गनिवृत्तिज्ञानम्, शत्रूणां पराजयपलायनविमर्शः, यायिनां शुभाशुभत्ववर्णनम्, शत्रोर्गमागमविचारः, सविशेषं शत्रुनिवृत्तिज्ञानोपायवर्णनम्, शत्रोरागमनप्रकारविवेचनम्, यातुर्निवृत्तिकालनिर्दर्शनम्, जयपराजयविषयकप्रश्नोत्तरणम्, पौरयायिनोर्मध्ये कस्य विजयो भवतीति वर्णनम्, सन्धिविरोधज्ञानार्थं योगान्तरसमीक्षणम्, सेनाऽऽगमनज्ञानम्, प्रश्नलग्नात् सर्वार्थसिद्धियोगान्तरवर्णनम्, रोगनिपीडितानां शुभाशुभत्वपरिज्ञानम्, सप्रकारान्तरं दूरगताऽऽगमननष्टप्राप्तियोगविवेचनम्, प्रवासिनामागमनकालिकनिर्दर्शनम्, प्रश्नलग्नाच्चौरज्ञानप्रकारः, अपहृतवस्तुनः स्थानदिग्ध्वपरिज्ञानम्, गर्भस्थपुत्रपुत्रीज्ञानं वरस्य कन्यालाभज्ञानञ्च, विवाहप्रश्ने विवाहज्ञानम्, वृष्टिवर्णनम्, गर्भिणीनां किञ्जायत इति ज्ञानम्, प्रष्टुः कीदृशी स्त्री-पुरुषो वा चेतसि वर्तते इति ज्ञानम्, पृच्छकस्य कीदृशी चिन्ता वर्तते इति ज्ञानम् । प्रवासचिन्तावर्णनम्, कीदृश्याः स्त्रिया सह मे संयोगो जात इति ज्ञानम्, रोगार्तस्य परदेशस्थितिवर्णनम्, पितुरन्यदेशगमनागमनविषयकप्रश्नोत्तरणम्, नष्टार्थस्य स्वरूपं तस्करकालदिग्देशज्ञानं तस्करस्य वयोरूपनिर्दर्शनञ्च ।

ख) प्रकरणे – केरलपद्धत्या प्रश्नानुरूपोत्तरणप्रकारः

केरलतत्त्वप्रश्नसङ्ग्रहमङ्गलाचरणवर्णनम्, प्रश्नप्रयोजनम्, प्रश्नकरणे योग्यायोग्यपुरुषाः, प्रच्छकनियमाः, प्रष्टुर्दिङ्नियमः, प्रश्नसमये शुभशकुनाः, अष्टविधप्रश्नानां नामलक्षणफलानि, इष्टाङ्ग-दिक्-शरीराङ्गस्पर्शाङ्गाक्षरोपयङ्गुलीनिधानादिविधिना प्रश्नानुरूपोत्तरणम्, पिण्डार्थं ध्रुवकाङ्गसाधनम्, लाभालाभ-जयपराजय-सुखदुःख-गमन-जीवन-मरण-तीर्थयात्रा-वर्षा-गर्भ-पुत्रपुत्री-विवाहादिप्रश्नानां केरलोक्तप्रकारेण समुचितोत्तरणम्, अस्यां गर्भोऽस्ति नवेति प्रश्नस्योत्तरणम्, धृतो गर्भो ममान्यस्येति प्रश्नोत्तरणम्, रुग्णस्यायुर्विषयकप्रश्नस्य समाधानम्, अश्वादिप्राप्ति-द्रव्यप्राप्ति-द्रव्यप्रमाणकथनादिप्रश्नानां समुत्तरणम्, चलिताचलितदूत-पथिक-मनुष्यमेलन-मित्रचौरादिमेलन-नष्टजातक-सिद्धय-सिद्धिविषयक-प्रश्नानां समाधानम्, ध्वजाद्यायनामानि तत्साधनप्रकारश्च, ध्वजाद्यायवशेन कार्याकार्य-मनोविचारितकार्य-लाभालाभ-नष्टवस्तुप्राप्ति-चौरजाति-नष्टवस्तुदिक्स्थान-प्रवासिकुशल-चरस्थिर-गमनागमन-धातुमूलजीवज्ञान-मुष्टिगतवस्तुज्ञान-कन्यापुत्रजन्मायुःप्रमाण-जयपराजय-विषयकप्रश्नानां समुचितोत्तरणम्, शत्रोरागमन-वृष्टिदिनज्ञान-स्त्रीलाभ-व्यवहार-राज्यप्राप्ति-नौकाधिकारप्राप्ति-

ग्रामप्राप्ति-कार्यसिद्धि-वन्दिमोक्ष-देवपूजा-दान-कार्यसिद्धिकाल-ज्ञानविषयकप्रश्नानां
समुचितोत्तरणम्, नारदोक्ताङ्गविद्या-वर्णनम्, प्रश्नाक्षराऽऽधारे लग्नज्ञानम् ।

केरलमतेन

ग) प्रकरणे - ताजिकोक्तप्रश्नविमर्शः

इष्टस्थानीयपञ्चाङ्गाधारेण प्रश्नलग्नसाधनम्, प्रश्नलग्नविचारः, प्रश्नप्रयोजनं,
अथोत्तमफलितज्ञज्योतिर्ज्ञेलक्षणम्, योग्यायोज्ञप्रष्टुर्ज्ञानम्, ग्रहाणामस्थातत्फलञ्च, सूर्यादिग्रहाणां
स्वरूपज्ञानम्, लग्नादिद्वादशभावाद् विचरणीया विषयाः, कार्यसिद्धियोगानां न्यूनाधिकत्वपरिज्ञानम्,
अनिष्टयोगकथनम्, लग्नादिद्वादशभावफलनिरूपणम्, पथिकागमनकालः, दूरगतो जीवति न वेति इत्यस्य
समाधानम्, रोगिणः शुभाशुभविचारः, देवदोषज्ञानम्, सन्तानप्रश्नः, बद्धमोक्षप्रश्नः, मनुष्याणां जन्मलग्नात्
प्रतिवर्षं शुभाशुभज्ञानम्, इत्यशालादियोगविचारः ।

घ) प्रकरणे - सामुद्रिकशास्त्रस्यादितः शरीराधिकारान्तो भागः

सामुद्रिकशास्त्रस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं ग्रन्थकारकृतमङ्गलाचरणवर्णनम्, शुभाशुभलक्षणानां फले
वैशिष्ट्यम्, सामुद्रिकशास्त्रस्योत्पत्तिकारणवर्णनम्, सामुद्रिक शास्त्रस्य संक्षिप्तेतिहासकथनपूर्वकं
स्वकीयग्रन्थरचनायाः प्रयोजनम्, देहलक्षणशास्त्रस्य सामुद्रिकशास्त्रकथने औचित्यदर्शनम्,
नृदेहेऽष्टाङ्गोपाङ्गनामानि, पूर्वजन्मकर्मफलानुसारेण लक्षणानामुत्पत्तिः, बाह्याभ्यन्तरभेदेन लक्षणानां
द्विभेदाः, पुरुषस्त्रिणामावर्ताद्यष्टलक्षणानि, शरीरलक्षणशास्त्रे पठितानामवश्यज्ञातव्यभूतानां
पदादिकेशान्तानामङ्गोपाङ्गानां नामानि, पादतगतरेखाणामाधारे शुभाशुभत्ववर्णनम्, पादाङ्गुलीभिः पादनखैश्च
फलादेशप्रकारः, चरणपृष्ठ-गुल्फ-पाष्णि-जङ्घा-देह-रोम-जानूरु-कटि-स्फिक्-मुष्क-वस्तिनाभि-
कुक्षि-पार्श्व-जठर-बलि-वक्षः-स्तनस्कन्ध-कक्षा-बाहूनां लक्षणाधारे शुभाशुभफलवर्णनम्,
करमूलस्थरेखात्रयफलम्, करमूलकरपृष्ठकरतललक्षणफलविवेचनम्, सामुद्रिकशास्त्रात् कररेखाभिर्नारीणां
वामहस्तेन पुरुषाणां दक्षिणहस्तेन फलकथने औचित्यदर्शनम्, मीनद्वयाङ्कितपाणितलफलम्,
रक्तपीतादिकरेखाफलानि, गोत्रद्रव्यायुर्दायरेखाणां लक्षणफलकथनम्, मणिबन्धात्प्रदेशिनीगतरेखाफलम्,
कनिष्ठिकातो ज्येष्ठोल्लङ्घित-रेखाफलम्, जीवित-रेखाधारे आयुर्निर्धारणम्, मणिबन्धादङ्गुष्ठाद्यङ्गुलिगत-
रेखाफलम्, धनरेखास्थकाकपदफलकथनम्, पाणिस्थयवमालापरिशीलनम्, आयुर्दायरेखात आयुःसाधनम्,
कनिष्ठिकायुर्मध्यरेखाधारे पुरुषस्य स्त्रीसंख्यायास्त्रियाश्च पुरुषसंख्यायाः परिज्ञानम्, सन्ततिरेखातः
सन्ततिज्ञानम्, भातृरेखातो भातृभगिन्यादिज्ञानम्, पाणिस्थमीनमकरादिफलम्, करतलस्थ-पर्वत-रथ-
पोत-वापी-करवालस्वस्तिक-पताका-च्छत्र-चामर-यूप-यवादीनां फलसमीक्षणम्, हस्तरेखाणा-
मङ्गुलीनाञ्च लक्षणाधारे फलकथनम्, पुण्यापुण्यवतां नखपृष्ठभाग-ग्रीवा-चिवुक-कूर्च-शमश्रु-
गण्डस्थल-कपोल-वदनोष्ठवर्णनम्, दन्त-रसना-तालु-हास्य-नासिका-छिक्का-नेत्रदृष्टि-पक्ष्मादिवशेन
नराणां शुभाशुभफलकथनम्, त्रिपञ्चनिमिषवतामायुर्दायादिकथनम्, रोदनाश्रु-भ्रू-कर्ण-भाल-
भालरेखाणामाधारे पुरुषस्यायुःपरिमाणादिवर्णनम्, भ्रूयुगमोपगतरेखावशेनायुःसाधनम्, धनिनां सुखिनां
भाग्यवताञ्च मस्तककेशादिवर्णनम्, अङ्गलक्षणफलकथनात् पूर्वमायुर्दायज्ञाने औचित्यदर्शनम्, शरीरसंरचने
परमकारणभूतानां संहत्यादीनां नामानि, संहतिसारानूक-स्नेहोन्मान-मान-क्षेत्र-प्रकृतिवशेन
फलसमीक्षणम्, मिश्रकलक्षणाधारे फलविवेचनञ्च ।

ङ) प्रकरणे- सामुद्रिकशास्त्रस्य आवर्ताधिकारादवशिष्टो भागः

आवर्त-गतिच्छाया-स्वर-गन्ध-वर्ण-सत्वलक्षणाधारे पुरुषाणां सुखदुःखादिवर्णनम्,
स्त्रीणामष्टलक्षणां, पादतलाङ्गुष्ठाङ्गुलीनखपादपृष्ठगुल्फपाष्णिजङ्घाजानूरुकटिनितम्बस्फिक्-वस्तीनामाधारे

स्त्रीणां सौभाग्यदौर्भाग्यवर्णनम्, नाभि-कुक्षि-पाश्वोदर-बलि-रोमराजिहृदयोरःस्थल-स्तन-वंश-कक्षावशेन वनितानां शुभाशुभत्ववर्णनम्, कराङ्गुष्ठ-नखपृष्ठी-कृकटिका-चिवुक-हनु-कपोलोष्टविम्बदशन-जिह्वा-तालु-घण्टी-हास्य-नासा-क्षुताक्षियुगल-पक्ष्म-भू-कर्ण-लक्षणैः स्त्रीणां फलसमीक्षणम्, ललाट-सीमन्त-शीर्ष-केश व्यञ्जन-मशक-तिलक-प्रकृति-मिश्रकलक्षणफलेन स्त्रीणां माङ्गल्यामाङ्गल्य निरूपणम्, गन्धावर्त-सत्व-स्वर-गतिच्छायाधारेण योषितां शुभाशुभत्वविश्लेषणम्, सामुद्रिकशास्त्रनिर्मातृकविवृतान्तवर्णनञ्च ।

५. शिक्षणविधयः शैक्षिकसामग्री च

फलितज्यौतिषशिक्षणविधौ शिक्षणक्रमेऽधिकाधिकरूपेण छात्राणां सहभागिता भवतीत्यत्र समायोजनीया । तदनु सामूहिकविचारविमर्श-संवाद-प्रश्नोत्तरादिमाध्यमेन छात्राः प्रेरणीयाः । अध्ययनस्य सहजीकरणं सामूहिके वैयक्तिके चाभ्यास आश्रितो भवति । पाठ्यक्रमस्योद्देश्यानां परिपूर्तयेऽधोलिखिता अध्ययन सहजीकरणप्रक्रिया उपयुक्ता भविष्यति ।

- १) शिक्षकेण वार्षिकीमर्धवार्षिकीं मासिकीमर्धमासिकीं साप्ताहिकीं दैनिकीञ्च शिक्षणयोजनामेवमेव पाठ्यांश- शिक्षण-योजनां दैनिकीं पाठयोजनां च निर्माय तदनुसारेण शिक्षणकार्यं करणीयम् ।
- २) शिक्षणे विशेषरूपेण छात्रकेन्द्रितशिक्षणपद्धतिरवलम्बनीया ।
- ३) छात्राणां विषयवस्तुगतामभिरुचिमुत्प्रेरणाञ्च जागरयितुमुपयुक्तवातावरणं निर्माय विषयशिक्षणं कार्यम् ।
- ४) शिक्षार्थिनां स्तरं वयोभिरुचिं च ज्ञात्वाध्यापनीयम् ।
- ५) विषयानुसारेण समुचितानां विविधानां श्रव्यदृश्यशैक्षिकसामग्रीणां प्रयोगप्रसङ्गे कक्षागतपाठानुसारेण पूर्वमेव सङ्गणकयन्त्रे श्रव्यात्मकं दृश्यात्मकं वा पाठ्यसामग्रीं निर्माय प्रोजेक्टरमाध्यमेन तत्तत्सामग्रीजातं प्रदर्श्य च स्वविषयाध्यापनं सम्यक् कर्तुं शक्यते । आवश्यकतानुसारेण प्रयोगात्मककक्षाया व्यवस्था अपि कार्या । शिक्षकप्रशिक्षणव्यवस्थापि तत्रापेक्षते । अत्र कतिपयसामग्रीणां व्यवस्था सम्बद्धशिक्षकेण विभागेन विद्यापीठेन वा विधेया । तदर्थं विश्वविद्यालयेन विद्यापीठेन वा सक्रियता अवलम्बनीया ।

६) मूल्याङ्कनविधिः मूल्याङ्कने निर्माणात्मकं निर्णयात्मकञ्चेति प्रक्रियाद्वयमवलम्ब्यते ।

(क) निर्माणात्मकमूल्याङ्कनम् कक्षाकार्य-गृहकार्य-कक्षासहभागिता-प्रकरणपरीक्षा-पाक्षिकपरीक्षा-मासिकपरीक्षामाध्यमेन शिक्षार्थिनां योग्यताभिवृद्धये प्रयासो विधीयते । एवमेव शिक्षणक्रमे शिक्षणदुर्बलशिक्षार्थिनां स्तरोन्नतये शिक्षणकार्यस्य सहजीकरणाय चोपयुक्तवातावरणनिर्माणं क्रियते । तत्क्रमे स्तरानुगतयोग्यताभिवृद्धये सामूहिकविमर्शन- मौखिकपरीक्षा-लिखितपरीक्षा-विशेषयोग्यताप्रदर्शन-प्रश्नोत्तरण-कक्षाकार्यपरीक्षणप्रभृतिकार्यैर्निर्माणात्मकं मूल्याङ्कनं विधीयते । माध्यमेनानेन शिक्षार्थिनां योग्यतावृद्धिर्भवेत् । निर्माणात्मकमूल्याङ्कनमेवान्तरिकं मूल्याङ्कनस्य कृते प्रतिशतं विंशत्यङ्का निर्धारिताः । आन्तरमूल्याङ्कनं विद्यापीठस्य विभागेन सम्बद्धशिक्षकस्य सम्मतौ विधेयम् । शिक्षणक्रम औपचारिकरूपेणानौपचारिकरूपेण च शिक्षणोपलब्धिः परिमापनीया । शिक्षणसहजीकरणस्य क्रमे शिक्षार्थिभिरधिगतानां प्रदर्शितानाञ्च यथायथाज्ञानशिल्पप्रयोगदक्षतादीनामाधारेणैवान्तरमूल्याङ्कनं कर्तव्यम्

तस्य कृतेऽधोनिर्दिष्टतालिकानुसारेणाङ्कसंयोजनं कर्तुं शक्यते ।

क्र.सं	क्षेत्रम्	अङ्कभारः
१	उपस्थितिः	३
२	शिक्षणसहभागिता	३
३	कक्षाकार्यं परियोजनाकार्यं वा	९

४	विषयवस्तुगतं मूल्याङ्कनम्	१०
योगः		२५

द्रष्टव्यम्- आन्तरमूल्याङ्कनस्याधाराणां विस्तृतं विवरणं
विभागनिर्मितान्तरमूल्याङ्कनकार्यविध्यनुसारेणावगन्तव्यम् ।

(ख) निर्णयात्मकमूल्याङ्कनम्

पाठ्यक्रमस्योद्देश्यानुरूपं ज्ञानं शिक्षार्थिभिः प्राप्तं नवेति स्पष्टीकरणार्थमावधिकरूपेण मूल्याङ्कनं कृत्वा छात्राणां योग्यतानिर्धारणं क्रियते । कक्षोन्नतये शैक्षिकसत्रस्यान्ते निर्णयात्मकमूल्याङ्कनमन्तिमपरीक्षाया माध्यमेन विधीयते । निर्णयात्मकमूल्याङ्कनमेव बाह्यमूल्याङ्कनम् । प्रश्नपत्रे बाह्यपरीक्षायाः पूर्णाङ्कः शतमेव भवन्ति परन्तु नियमितच्छात्राणां कृते परीक्षाफलप्रकाशनात्पूर्वं सम्बद्धविद्यापीठेन प्रेषितानाम् आन्तरिकमूल्याङ्कनस्याङ्कानां ने.सं.वि.परीक्षानियन्त्रणकार्यालयेनानुपातपद्धत्या संयोजनं विधास्यते । बाह्यपरीक्षायां मूल्याङ्कनायाङ्कवितरणेन सहैवाधोनिर्दिष्टाः प्रश्नप्रकारा निर्धारिताः सन्ति । सामान्यतया बाह्यपरीक्षा लेखात्मिकैव भवति ।

वार्षिक-परीक्षा-प्रश्नपत्रनिर्माणसरणी

प्रश्नप्रकाराः	प्रकरणानि	प्रष्टव्यप्रश्नसंख्या	समाधेयप्रश्नसंख्या	अङ्काः
		प्रष्टव्याः	समाधेयाः	
विवेचनात्मकाः	क ख ग घ ङ	३	२	२४
संक्षिप्तोत्तरापेक्षिणः	क ख ग घ ङ	९	६	४२
व्याख्यात्मकाः	क ख ग घ ङ	४	३	२४
वस्तुगताः	क ख ग घ ङ	१०	१०	१०
		२६	२१	१००

६ पाठ्यसूची

(क) पाठ्यग्रन्थाः

- १) पृथुयशोरचिता षट्पञ्चाशिका, (व्याख्याकार) आचार्य गुरुप्रसाद गौड़, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, वाराणसी, वि.सं. २०५७ ।
- २) केरलतत्त्वप्रश्नसंग्रहः, (व्याख्याकार) आचार्यः, चन्द्रमापाण्डेयः वाराणसी, वाराणसेय-संस्कृत-संस्थानम् ।
- ३) श्रीनीलकण्ठद्वैवज्ञविरचिता ताजिकनीलकण्ठी, सम्पादक डा.रामचन्द्र पाठक, चौखम्बा संस्कृत भवन वाराणसी, वि.सं. २०५५ । (प्रश्नतन्त्रसम्बद्धांशः)
- ४) समुद्रकृतम् सामुद्रिकशास्त्रम्, खेमराज श्रीकृष्णदास प्रकाशन बम्बई सम्वत् २०५९ ।

(ख) सन्दर्भग्रन्थाः

- १) २) द्वैवज्ञश्रीजीवनाथविरचितम् प्रश्नभूषणम्, डा. रामचन्द्र पाठकः टीकोपेतम्, चौखम्बा संस्कृत संस्थान वाराणसी, वि.सं. २०४५ ।
- ३) हस्तसञ्जीवनम् सम्पादकौ गणेशदत्त पाठकः डा.हरिशङ्कर पाठकः, भारतीय विद्या संस्थान, वाराणसी ई.सं. १९९२ ।

